

N. Kis Tímea: Egy szenttisztelet evolúciója. Nepomuki Szent János kultuszának kora újkori változásai és magyarországi sajátosságai.

L'Harmattan – Tokaj-Hegyalja Egyetem, Budapest – Sárospatak, 2023. 277 oldal.

Egy szent kultuszának meggyökeresedése rendszerint egy tudatosan építkező folyamat eredménye, még akkor is, ha annak kialakulása a népi kultúra világában gyökerezik. A fogalomhoz rendszerint a világi és/vagy egyházi hatalmat legitimáló élettörténeteket, vértanúmitoszokat társítunk, melyek közös vonása, hogy az adott nemzet többnyire a saját történelméből választ kanonizálható hőst, s igencsak ritka az adoptált szent. N. Kis Tímea doktori disszertációjának téma-választása éppen azért figyelemreméltó, mert Nepomuki Szent János magyarországi szentkultuszával a Habsburg Birodalom egy másik népének szentje épült be a magyar vallási tradícióba. Egyszerűbben fogalmazva egy középkori eredetű cseh nemzetiségű szent kultusza terjedt el a kora újkori Magyar Királyságban. Számos olyan példát ismerünk, amikor egy uralkodóház hatalma erősítése érdekében támogatja egy szentkultusz kialakulását, idegen eredetű dinasztia hatalomra kerülésekor viszont rendszerint az őshonos vértanúk vagy erkölcsi példát adó személyek közül kerülnek ki ezek a szakrális szimbólumok. Az Anjou- és a Luxemburg-dinasztia idején is ismert a vértanúk tudatos kultuszépítése, ám ezekben az esetekben az uralkodóházak igyekeztek nemzeti vérvonaluk legendáinak terjedését segíteni.¹

Nepomuki Szent János életútja, vértanúsága azonban semmilyen szállal nem köthető a 14. századi magyar történelemhez. De akkor vajon hogyan épült be a középkori prágai gyóntatópap a kora újkorban a magyarországi szentek sorába? Milyen társadalmi és politikai folyamatok játszottak közre abban, hogy a cseh nemzet patrónusának tisztelete hazánkban ilyen mértékben meggyökeresedett? Kinek, kiknek állt érdekében a cseh nemzet szentkultuszának hazai adoptálása? Ezekre a kérdésekre kereste a választ a szerző, akitől művészettörténészként előzetesen azt vártuk, hogy Nepomuki Szent János hazai tiszteletének elterjedését és jelentőségét az ikonográfián keresztül közelíti meg. Ő azonban nem klasszikus hagiográfiát írt, hanem társadalomtörténeti keretbe ágyazva, a szentkultusz kialakulását támogató szövegeket hermeneutikai módszerekkel vizsgálva közelítette meg a cseh nemzet középkori vértanúja hazai kultusztörténetének kezdeteit. Művészettörténészként az is elfogadható lett volna, ha a szakralitást állítja a középpontba, ő azonban jóval többre vállalkozott: szigorúan csak a hazai szentkultusz kialakulásának és fejlődésének folyamatára koncentrált, így Nepomuki Szent János személye a Habsburgok birodalmi politikájának tükrében jelenik meg a magyar szentéletrajzok sorában.

¹ A témáról bővebben: Klaniczay Gábor 2000: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Balassi, Budapest.

A középkori szentek kultusza akkor gyökeresedett meg egy vallási közösségben, ha ahhoz uralkodói (hatalmi) akarat társult. Nepomuki Szent János hazai kultuszának egyik figyelemreméltó vonása, hogy a cseh nemzet körében tiszteltnek örvendő szentnek nem volt kanonizált középkori előzménye: a boldoggá avatás 1721-ben, a szentek sorába történő felvétele csak 1729-ben történt meg. A korábbi történelmi, vallástörténeti és hagiográfiai előzmények tükrében azt várnánk, a kiépülő Habsburg abszolutizmus egy magyar gyökerekkel rendelkező szentkultusz hazai terjesztésében látta hatalma legitimációját, ehhez képest IV. Vencel cseh király felesége, Johanna gyóntatójának tiszteletét adoptálta a Magyar Királyság területére.

Miért esett tehát a választás a prágai gyóntatópap életére és személyére? Nepomuki Szent János alakja a töröktől visszafoglalt, a Habsburg Birodalomba betagozódó Magyar Királyságban a katolikus megújulás jelképeként épült be. A jó pap – aki hűséges volt hitéhez és egyházához, lemondott egyházi karrierjéről, mértéktartó és alázatos volt – a 17–18. század fordulóján még ismeretlen volt a magyarok között. Ezt a kultuszt, amely hosszútávon beleillett a birodalom egyház- és valláspolitikájába, tehát fel kellett építeni, mártírhálálának üzenetét pedig közvetíteni kellett a társadalom minden rétege felé. Egy konstruált, felülről irányított szentkultusz kialakulásának és evolúciójának lehetünk tehát tanúi, amely olyan sikeres lett, hogy a 18–19. század fordulóján településeink 80%-ában már neki szentelt szobrok és épületek álltak.

A Szűz Mária oltalma alatt álló Habsburg Birodalom cseh–morva területein elterjedt Nepomuki Szent János-tisztelet alig egy évszázad alatt eresztett erős gyökeret abban az országban, amelynek államisága mindaddig Szent István király tiszteletében és a hozzá kapcsolódó Szent Korona-hagyományban fejeződött ki. Ezek után joggal kérdezhetjük, milyen dinasztikus/politikai érdek vezérelte a cseh nemzet középkori, kanonizálatlan szentjének hazai kultuszépítését?

A másfél évszázados magyarországi oszmán jelenlét kedvezően segítette a Habsburg Birodalom közép-európai integrációs törekvéseit. A csehek 1620. évi fehérhegyi veresége után Nepomuki Szent János kultusza lehetővé tette a cseh identitás fennmaradását még akkor is, amikor a cseh rendi ellenállás letörése felgyorsította az integrációt.

A Habsburg Birodalom minden részterületének megvolt a saját „nemzeti szentje”, amely a múlt hagyományainak látszólagos folytonosságát biztosította. Az osztrák területeken Szent Adalbert, a Magyar Királyságban Szent István kultusza teljesedett ki, a cseh–morva területeken pedig megerősödött Nepomuki Szent János tisztelete. A nemzeti szentek kultuszának fennmaradása birodalmi érdek volt. Ennek leghatékonyabb közvetítője a főpapság volt szervezett intézményi háttere segítségével. „A mártír tiszteletének hazai terjedésében kulcsfontosságúak lehettek a katolikus megújulás eszközei, mint az intézményrendszer újbóli kiépítése, amennyiben azokban a szent tiszteletének helyi beágyazására is kellő figyelmet fordítottak.” (28) Nepomuki Szent János kultusza ezért eleinte szigetszerűen, az egyházi központokban terjedt el. A szentkultusz evolúciójában

azok a szerzetesi közösségek is érdekeltek voltak, akik a megváltozott politikai és társadalmi körülmények közt újra akarták definiálni magukat, s társadalmi beágyazottságuk növelésére törekedtek. Különösen jelentős volt a jezsuiták szerepe, akik nemcsak a közép- és felsőfokú oktatás megszervezésében jártak az élen, hanem a könyvnyomtatásban is, vagyis rendelkeztek a szent tisztelete terjesztéséhez szükséges mediális lehetőségekkel. Nem véletlen, hogy Nepomuki Szent János legendája először a jezsuiták által fenntartott intézmények iskoladrámáiban, vallásos kiadványaiban jelent meg. Az etnikai tagoltság épp úgy segítette Nepomuki Szent János kultuszának terjesztését, mint a birodalom legmagasabb szintjein megmutakozó akarát: kultuszközvetítő szerephez jutott a Magyar Királyság területén szigetyszerűen élő nagyszámú cseh és német etnikai kisebbség (Buda, Pozsony), amelynek tagjai immár saját nemzeti szentjük közbenjárásáért fohászokodhattak.

A szentek nemcsak példával szolgálnak, hanem az égi és a földi világ, vagyis a transzcendens és a materiális valóság között is közvetítő szerepük van. Erről szól a kötet következő fejezete, amelynek vezérmotívuma: vajon e minden tekintetben megváltozott világban, vagyis a 18. században, ki és/vagy mi legalizálja a szentet és annak cselekedeteit? Vajon csak az a személy tekinthető szentnek, akinek csodás tetteit az egyház kivizsgálta és megerősítette, vagy az is, akit a nép szentként tisztelt?

A 17–18. században kanonizált szentek közül minden második a középkorban élt, vagyis devóciójuk több száz évvel megelőzte hivatalos kanonizációjukat. A kora újkorban a hivatalos szentkultusz részévé vált égi közbenjárók élete már nem a hősiesség önfeláldozásáról szólt, cselekedeteikben több az emberi, mint a transzcendens. A csodás gyógyulások, a mértéktelenség visszautasítása, a karitatív tevékenység, a becsület és szorgalom életútjuk domináns értékei, vagyis a korai polgári magatartásminták és erények komoly szerephez jutottak a szentté válás folyamatában. Mindez pedig választ ad arra, vajon milyen szerepet játszik egy szent az égi és földi világ közti közvetítésben. Egy megtestesült, jól elképzelhető, emberi tulajdonságokkal rendelkező közvetítő kell ahhoz, hogy a földi halandó kapcsolatot találjon az égi pártfogókkal.

A szerző ezt követően vizsgálja Nepomuki Szent János 17–18. századi cseh életrajzait, s megállapítja, hogy a szent kultusza egyfajta rétegzettséget mutat, vagyis fokozatosan épült fel. A hermeneutikai módszer segítségével jut el oda, hogy a kiépülő kultusz alapja két pilléren áll. „A gyónási titok megőrzése legendájának egyre erőteljesebbé válásában akár a trienti zsinat hatását is feltételezhetnénk, ám az egyértelmű, hogy annak megjelenése jóval a színódust megelőzően történt.” (69) Továbbá már e korai szakaszban megjelenik a büntetőmotívum is: aki a szent sírjára lép, még aznap szégyen éri. A büntetőcsoda épp úgy a szentkultusz része, mint a segítő szándékú közbenjárás, e kettő együttesen biztosítja a tartós tiszteletet. A cseh nyelven írt szövegkorpuszok hangsúlyozzák, hogy a tisztelet a kezdetektől fennáll és folytonos, sőt akár határokon is átívelő, vagyis

a szenttisztelet a kanonizálás késlekedése ellenére sem új keletű, és az idő halad-
tával egyre intenzívebb lett a társadalom minden rétegében.

Ennek a gondolatmenetnek a folytatásaként a szerző megvizsgálja a 18. szá-
zadi magyar nyelvű életrajzokat is, melyekből az aprónyomatványokat nem szá-
mítva harmincnegy keletkezett, vagyis a szenttisztelet terjedése e században való-
ban intenzívnek nevezhető. A kézikönyvek, prédikációk, iskoladrámák többsége,
mint korábban utaltunk rá, a jezsuiták nyomdáiban jelent meg, vagyis a rend
kultuszközvetítő szerepe vitathatatlan. Az életrajzok és társulati könyvek a közös-
ségi kultuszterjesztést szolgálták. A társulatok fontos közösségszervező erőt jelen-
tettek, amelyek már a kora újkorban küldetésüknek tekintették a polgári értékek,
úgy mint karitatív tevékenység és szociális érzékenység közvetítését is. Utóbbiak
egy évszázad múlva már a kiválóság elismerésének, a nemesi rangemelésnek is fel-
tételei lettek. E magyar nyelvű korai szövegtörzsek még nem önálló alkotások,
hanem latin vagy német nyelvből származó művek átvételei, melyek néha anak-
ronizmusokat és megörökölt tévedéseket is tartalmaznak. Hangsúlyt fektetnek
a szenttisztelet fontosságára, az ikonográfiára, utóbbiak a megismerhetőséget, az
elképzelhetőséget és a bizalmat erősítik.

A kultusz hazai kanonizálóinak nem lett volna elég az egyszerű életrajz meg-
ismertetése és terjesztése. Mivel idegen szentről volt szó, azt is bizonyítani kellett,
miért áll minden kétség felett, hogy Nepomuki Szent Jánost tisztelet illeti meg.
A középkorban a szenteket legtöbbször szenvedéstörténetük (önfeláldozásuk) le-
galizálta, melyben nem nehéz felismerni Krisztus szenvedéseinek párhuzamát.
A korai legendákban gyakran megfigyelhető a Jézus-párhuzam is: a szent kései
szülők gyermeke, születését és halálát csodajelenségek kísérik, és gyakran vissza-
utasítja az egyházi pozíciókat. A kora újkor megváltozott társadalmi és politikai
viszonyai között egy szenvedéstörténet viszont már nem volt elegendő a szentkul-
tusz meggyökeresedéséhez, ezért olyan emberi, vagyis nem transzcendens elemek
is bekerültek a szentek jellemvonásai közé, melyek a földi halandók számára is
kézzelfoghatóak, érthetőek voltak: ilyen volt a béketűrés, az állhatatosság, a türe-
lem, vagy az önmegtartóztatás. Ennek megfelelően Nepomuki Szent János törté-
netében a konfliktus forrásának súlypontjai is áthelyeződtek: a szent ezek szerint
nem a bűnössel, hanem magával a bűnnel, vagyis IV. Vencel cseh király erkölcsi
felfogásával folytatott harcot. A gyóntatópap megőrizte Vencel feleségének, Bajor
Johannának a gyónási titkát, s ezzel az erényes élet oldalára állt, s maga is ennek
példaképévé magasztosult. A közvetlen konfliktus tehát nem a világi és az égi
hatalom képviselői között bontakozott ki, hanem a bűn az erénnyel, az istente-
lenség a tisztasággal ütközött. Ebben a küzdelemben tehát senki sem kérdőjelezte
meg az uralkodó hatalmát, mivel a küzdelem erkölcsi síkon zajlott.

Hangsúlyváltás figyelhető meg a Krisztus kereszthalálát imitáló szentek szen-
vedéstörténete és Nepomuki Szent János szenvedései között is. Utóbbinál a kín-
zások után Isten enyhítette a szent fájdalmait. A kora újkor emberének nem
volt már szüksége a mérhetetlen szenvedésre (az életrajzírók ezt a motívumot el
is nagyolják), ezek helyét átvette a megingathatatlan hit, az állhatatosság és az

erény vigasza. A szentkultusz elfogadása tehát nem jelentett egyet a szükségszerű szenvedéssel (amely a kora újkor emberétől már idegen volt), az elfogadás alapja egyedül a hit és az erény tisztelete volt.

A szentkultusz fejlődéstörténetének következő állomása a mártír pap emberi tulajdonságainak kidomborítása és erősítése volt. Isten fia az égi atyától kapta képességeit, Nepomuki János erényességét viszont szorgalmának, lelki erejének köszönhette. Retorikai képessége nem Isten adománya volt, azt ő maga fejlesztette és csiszolta szorgalmas, kitartó munkával. Szolid és mértéktartó életének, szigorú erkölcsének következménye, hogy nem vágyott egyházi méltóságra, pénzre és hatalomra. Jósága belső erkölcsi normáinak kivetülése. Nepomuki Szent János alakjában tehát nincs már semmi isteni eredetű, a „jó pap”-jelenség tudatos emberi magatartás eredménye lett, melyhez nem volt szükség isteni eredetre, közbenjárásra, csupán emberi akaratra.

Az egyik legizgalmasabb fejezete N. Kis Tímea könyvének a hivatalos kanonizálás nélküli szent diadalútjának nyomon követése. A középkorban számos olyan szent került a keresztény hitvilágba, akiknek kultuszát hivatalosan az egyház nem hagyta jóvá. Ezekben az esetekben a nép hite legalizálta a szent tiszteletét. A tridenti zsinat azonban a hivatalos és társadalmi egyezség útján szentkultuszban részesítettek közt is igyekezett rendet tenni. VII. Orbán pápa 1634-ben kiadott *Coelestis Hierusalem* dekrétuma megtiltotta az olyan személyek szentként történő tiszteletét, akikkel kapcsolatosan nem volt hivatalos egyházi állásfoglalás. Egy kiskapu azonban maradt a dekrétumban: azokat, akiknek tisztelete emberemlékezetet meghaladó idő óta fent állt, továbbra is szentként tisztelhetők. Az emberemlékezet pedig legalább száz évet jelentett, vagyis Nepomuki János személyét és szentségét egy évszázadon túli tiszteletével lehetett legalizálni, „csupán” azt kellett bizonyítani, hogy a prágai gyóntatópap kultusza meghaladja ezt az időintervallumot. „Örök idők óta tartó kultuszát” a prágai közösség igazolta.

Már csak a királynő gyóntatójának a szentek között elfoglalt helyét és közbenjárásainak körét kellett jól körülhatárolni. A mártíromsághoz vezető gyónási titok megőrzése idővel bővült és a társadalmi traumák (pestis, háború, rágalmazás, testi- és lelki károk) is beépültek a közbenjárás kéréskörébe. Tiszteletének szélesebb körben történő elterjedése után pedig a társadalom legkülönbözőbb rétegének alapvetőbb problémái (szülés, vízi betegség) is megjelentek a segítő- és védőcsodák sorában.

Nepomuki Szent János kultusza tehát jóval hamarabb kiépült, mint ahogy III. Ferdinánd hivatalos lépéseket tett a szentté avatás érdekében. S itt kell visszatérni az értekezés alap gondolatához: a kultuszközvetítés uralkodói (állami) akarat nélkül talán akkor sem lett volna tartós, ha a prágai nép legalizálta saját szentjét. A szentkultusz fejlődését az egyházi, illetve az állam-/uralkodói hatalom egyaránt egyengette, építette, de egy társadalmilag már elfogadott devóciót legalizáltak. A földi „csoda” tehát ezúttal is egy dinasztikus/hatalmi akarat eredményeként történt meg.

Minden szentkultusz komplex jelenség. Ahogy a szerző fogalmaz: „ez a hagyomány és ezek a rítusok egy nemzet identitásának éppúgy a részét képezik, mint a kollektív tudás részét képező világi történeti-kulturális ismeretkör, ezért a szakrális és a profán világ hatása is megfigyelhető bennük”. (221) A szerző nem kevesebbre vállalkozott, mint arra, hogy új módszertant ad a szentek történetét kutatók kezébe. A hagiográfia ugyanis nem kizárólag az egyháztörténet része, annak evolúciója és legitimációja nem érthető meg a kor társadalom- és politikatörténeti folyamatai nélkül. Lehettek volna más szempontok is (ikonográfia, népi vallásosság), de mivel már ez a társadalom- és politikatörténeti kontextusban történő interpretáció is rengeteg új következtetést kínált, ezek hiányát szívesen megbocsátjuk, valamit kell hagyni a következő generációknak is.

Szuromi Rita